

10. Дробот І. Кучер В. Пошуки шляхів до визволення України. – К., 1999. – 280 с.
11. Липинський В. До українських хліборобів // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – 1983. – Т. 1. – С. 482-489.
12. Приходько С. Модель політичної системи В. Липинського // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – К., 2002. – С. 159-167.
13. Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 205; Спр. –332.
14. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк, 1956. – 111 с.
15. Дробот І.І. Трансформація української державно-соборницької ідеї (1920-1930-ті роки). – К., 2002.
16. Барладяну В. Про українську монархію // Український час. – 1991. – №.1. – С. 4-6.
17. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4465. – Оп.1. – Спр. 777.
18. Липинський В. Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т. 1. – С. 14-34.
19. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – 442 с.
20. Липинський В. Твори. Архів. Студії. – Листи О. Назарука до В. Липинського. – Філадельфія, 1976. – Т. 7. – 532 с.
21. Нарис історії Просвіти / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів;Краків;Париж: Просвіта, 1993. – 232 с.

*Надійшла до редколегії 10. 01. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 94(477) “1941/1944” – 053.6

Г.М. Голиш

ДІТИ І ПІДЛІТКИ – ЖЕРТВИ НАЦИСТСЬКОГО ЕТНОЦИДУ НА ТЕРИТОРІЯХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” ТА ПРИФРОНТОВОЇ ЗОНИ (1941–1944 рр.)

***Анотація.** Грунтуючись на архівних джерелах, опублікованих документах, періодичних виданнях часів війни та мемуарах, в статті увага зосереджується на аналізі векторів політики етноциду та практичних заходах нацистів на окупованій території України в період Великої Вітчизняної війни, чії жертви стали наймолодшими представниками українського суспільства. На основі аналізу емпіричного матеріалу робиться висновок про кримінальність та антиукраїнську налаштованість нацистського окупаційного режиму.*

***Аннотация.** Опираясь на архивные источники, опубликованные документы, периодические издания времён войны и мемуары, в статье внимание сосредоточено на анализе векторов политики этноцида и практических действиях нацистов на оккупированной территории Украины в период Великой Отечественной войны, чьи жертвы стали самыми младшими представителями украинского общества. На основе анализа эмпирического материала сделан вывод о криминальности и антиукраинской настроенности нацистского оккупационного режима.*

***Summary.** Based on archives sources, published documents, periodicals of the war time and memoirs, the article focuses on the analysis of the vectors of ethnocide policy and the practical measures of Nazi on the occupied territories of Ukraine in the period of German-Soviet War, victims of which became the youngest representatives of the Ukrainian society. On the grounds of the analysis of the empirical material, the conclusion about the criminal and anti Ukrainian character of Nazi occupation regime is made.*

До найбільших злочинів нацизму проти людства належить цинічно спланований і вражаюче масштабний етноцид, жертвами якого стали й неповнолітні жителі окупованих територій України. Незважаючи на актуальність і гносеологічну значущість означеної проблеми, її наукова розробка фактично знаходиться в початковому стані. Поодинокі сюжети з приводу страждань юних жителів окупованої України, які вплітаються в канву окремих досліджень, носять, як правило, лише характер доповнень чи ілюстрацій.

З огляду на означене вище, метою пропонованої розвідки є переважно на основі архівних джерел та опублікованих документів проаналізувати бодай оглядово ті вектори окупаційної політики етноциду та практичні дії нацистів, жертвами яких стали наймолодші представники

українського соціуму екстремальної доби. Територіальний континуум залученого емпіричного матеріалу обмежується райхскомісаріатом “Україна” та прифронтовою зоною, тяглість і характер подій в яких, на думку автора, має чимало спільних рис.

Піком жахів нацистської окупації і найрельєфнішим виявом людожерської сутності “нового порядку” стало масове дітовбивство, яке не мало аналогів у світовій історії за цинізмом цілеспрямованості та масштабами реалізації. Знищення неповнолітніх жителів окупованих територій узгоджувалося з расовими програмами нацистів та розглядалося ними як ефективний засіб упокорення місцевого населення.

Назавжди в історію минулої війни увійшли трагічні події, які трапилися в ніч на 16 лютого 1942 р. у с. Хашчувате Гайворонського району (Кіровоградщина), де окупанти розстріляли 960 громадян, зокрема й 275 дітей [1, 192]. У с. Цибулеве Монастирищенського району (Черкащина) 20 травня 1942 р. окупанти без будь-яких очевидних мотивів відібрали у тамтешніх жінок 105 дітей і всіх знищили [2, 33].

Страшна статистика загибелі неповнолітніх вражає. Так, у Мелітополі за період окупації було знищено близько 3000 дітей [3, 148]. 147 дітей і підлітків стали жертвами окупантів у Козятині (Вінничина) [4, 304]. Із сотень малолітніх в’язнів Білоцерківського гетто вціліло лише кілька осіб [5, 19]. Наведені факти були типовими і мали повсюдне поширення.

Розправи над неповнолітніми українцями часто супроводжувалися виявами витонченого садизму з боку нацистів. Приміром, у червні 1942 р. окупанти знищили 62 жінок і дітей с. Велика Березівка на Сумщині. Вони обрізали юним жертвам носи, виклювали очі, втикали багнети в роти, кидали у вогонь [6, 354]. З метою економії набоїв нацисти систематично вдавалися до “безкровного умертвіння” дітей: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, задушували газами, нацьковували на них собак-вівчарок тощо [7, 42].

Наприклад, під час масових розправ над цивільним населенням м. Полтави окупанти змащували губи дітей отруйною речовиною, від якої вони відразу ж вмирали [8, 112]. Надзвичайна комісія дослідила в Кременчуці трупи загиблих під час окупації 26 підлітків та 11 дітей і дійшла висновку, що, з огляду на відсутність у них уражень травматичного характеру, цих нещасних скинули в могили живими, попередньо оглушивши їх тупими предметами [9, 50]. А під час акцій зі знищення цивільного населення Кривого Рогу в жовтні 1941 р. окупанти скинули в шурфи шахт сотні дітей [10, 3].

Численними жертвами нацистів ставали діти єврейської національності. Тисячі неповнолітніх євреїв було знищено в урочищі Бабин Яр неподалік Києва. Про ті страхіння свідок Н. Горбачова розповідала таке: “Я особисто бачила, як німці кидали немовлят у яр. У яру знаходилися не лише розстріляні, а й поранені, а також живі діти. Усе ж німці проводили закопування яру, причому було помітно, як невеликий пласт землі ворухився від руху живих людей” [11, 149]. У Лубнах (Полтавщина) кільком десяткам дітей окупанти помастили під носом отрутою, що спричинило їх мученицьку смерть [9, 80]. Згідно з расовими програмами нацистів, тотальному знищенню підлягали й діти циганської національності.

Для того, щоб позбутися зайвих ротів, гітлерівці методично знищували і вихованців багатьох дитячих будинків. Свідченням цього є, зокрема, розправа над сиротами на хуторі Домниця Березянського району (Чернігівщина). Частина дітей заморили голодом, а 32 було розстріляно восени 1941 р. Трупи жертв карателі скинули в яму з нечистотами [12, 90]. У Кобеляках Полтавської області німецькі солдати умертвили всіх дітей місцевого дитбудинку шляхом впорскування їм морфію [8, 136]. Ще більшим за масштабами був злочин, який вчинили окупанти на початку березня 1942 р. у с. Михайлівка Томаківського району Дніпропетровської області. За розпорядженням коменданта 128 вихованців місцевого дитбудинку віком від 2,5 до 10 років доставили на підводах до протитанкового рову за селом і всіх розстріляли [10, 12].

Саме безпритульні та вихованці дитбудинків ставали на першими жертвами жахливих медичних експериментів та об’єктами відбору донорської крові для німецьких вояків. Отак, у Харкові спеціальні команди відловлювали дітей, доставляли їх у дитячий притулок “Сокольники”

і перетворювали на донорів. Через знекровлення і виснаження тут щодня вмирало майже 100 осіб [13, 1]. В утриманців сирітського притулку Дніпропетровська брали не лише донорську кров, а й шкіру та кістковий мозок [14, 29].

Юні українці стали об'єктом каральних акцій нацистів у зоні бойових дій партизанських загонів. Одними з перших жертвами помсти за дії партизанів стали мешканці с. Велика Обухівка Полтавської області. Тут у листопаді 1941 р. було знищено 269 жителів села, з них 108 дітей і підлітків. Лише за те, що місцеві партизани вбили 20 коней і поранили кількох карателів [9, 102]. У звіті 1-ої мотобригади СС про “акцію Нюрнберг”, проведenu в районі Південної Прип'яті від 14 до 21 листопада 1941 р., зі страхітливою ґрунтовністю повідомлялося про вбивство 218 дітей: 126 хлопчиків і 92 дівчаток [15, 102].

Вчиняючи розправу над жителями с. Копище Олевського району (Житомирщина), карателі затоптали кіньми 20 малолітніх дітей на очах у їхніх батьків. Місцеву жительку Орину Вознюк вони спалили живцем разом з чотирма її дітьми. Багатьох дітей – жителів с. Майдан-Копищенський гітлерівці втопили у р. Уборть [16, 123].

Неповнолітні ставали жертвами сексуальних насильств з боку окупантів. Наведемо лише деякі факти з довгого ряду подібних звірств. У с. Боярка Київської області окупанти зачинили у приміщенні місцевої школи 15 дівчаток-підлітків, позбиткувалися над ними, а потім повісили на телеграфних стовпах [17, 54]. У Крюкові Полтавської області всіх ув'язнених дівчаток-підлітків було зґвалтовано і після цього розстріляно [8, 84-85].

Ефективним засобом нацистського терору проти дітей став голод. Від нього найбільше потерпали вихованці дитбудинків, утримання яких окупанти здебільшого вважали недоцільним. Отак, гітлерівці розграбували продовольчі запаси дитбудинку на хуторі Крипаки Слов'яносербського району (Луганщина), в результаті чого понад 50 дітей померло від голоду [18, 110]. Жертвами голодної смерті стали й 1175 вихованців Харківського дитбудинку №1 [19, 32].

Ослаблення імунної системи наймолодших українців через хронічне недоїдання, абсолютна занедбаність міського комунального господарства, майже повна відсутність профілактично-лікувальних заходів із причин тотального знищення дитячих медичних установ – ці та інші чинники викликали суттєве погіршення санітарно-епідеміологічної обстановки і породили масові захворювання серед дітей, часто з летальним результатом. Поширювалися такі небезпечні хвороби, як висипний і черевний тиф, малярія, дизентерія, дифтерія, кір, скарлатина, коклюш. У Сумській області на дифтерію хворіла кожна третя дитина, а смертність від інфекційних хвороб становила від 55% до 70% [20, 182].

Великого розповсюдження дістав туберкульоз. Восени 1943 р. 36,5% дітей 5-річного віку Києва були інфіковані туберкульозом, з них 27,7% активною формою, 6-7 років – 45,5% (33% – активна форма), 8-15 років відповідно 42,1% і 28,7%. Виявилися тубінфікованими і 30% дітей, обстежених у Дніпропетровську [21, 5, 7].

Досить принциповим і науково значущим є питання про загальні цифри загибелі неповнолітніх в період окупації. У книзі “Памяти павших” чисельність дитячих втрат на окупованих територіях України визначена в 75 тис. осіб [22, 89]. Відносність і неповнота названої цифри є очевидною. Адже лише у 45 районах Полтавської області в роки окупації загинуло 11566 дітей і підлітків [9, 94]. На Чернігівщині за неповними даними нацистами було знищено 4633 дітей, що становило 25% усіх жертв “нового порядку” в цій області [23, 319]. Отож, науковцям належить ще багато зробити для уточнення цієї скорботної статистики, враховуючи при цьому весь спектр чинників трагедії.

Одним із напрямків окупаційної політики нацистів стало масове залучення неповнолітніх українців до примусової праці. При цьому нижній віковий поріг неповнолітніх об'єктів трудового визиску варіювався залежно від конкретних обставин мав стійку тенденцію до зниження. Попервах він був обмежений віком 12 – 15 років [24, 21], а пізніше – 11 років [3, 141].

Зростання дефіциту робочої сили у завершальний період німецької окупації спричинило масове використання дитячої праці, починаючи з 10-ти і навіть 9-річного віку. Характерним у цьому плані є розпорядження шефа Узинського району (Київщина), датоване 10 березня 1943 р., про створення дитячих бригад на сільгоспроботах [25, 200].

Основними сферами дитячого працевикористання, як правило, були сільгоспроботи, благоустрій населених пунктів, збір брухту кольорових металів і лікарських рослин, участь у будівництві шляхів і фортифікаційних споруд. Дітей й підлітків широко залучали до проведення сільськогосподарських робіт. Наприклад, за наказом лубенського інспектора місцева влада мала забезпечити влітку 1942 р. щоденну працю неповнолітніх 10-14 років з догляду за сільгоспкультурами [26, 44]. Згідно з розпорядженням Бориспільської районної управи всі діти, починаючи з 10-річного віку, переключалися на весняні польові роботи [27]. У серпні 1943 р. лише по Таращанській окрузі юними жителями сіл було відпрацьовано сумарно 209202 людиноднів [28, 4].

Неповнолітніх мешканців міст примушували прибирати вулиці, парки і сквери, ремонтувати дороги, житлові і громадські споруди, заготовляти паливо. Так, у Києві влітку 1942 р. до примусової праці за неповними даними щодня пересічно притягувалося близько 900 підлітків [29, 5].

Юні українці досить часто залучалися до фізично тяжких, невідповідних їхньому віку, а то й до небезпечних робіт. В акті інспекції відділу культури і освіти магістрату Києва відзначалося, що неповнолітніх киян віком 11-14 років широко використовують на перенесенні каміння, очищенні русел забруднених річок, встановленні залізної огорожі тощо [24, 5-6]. На особливо брудних і страшних роботах нацисти використовували вихованців Красноградського дитбудинку (Харківщина): їх у червні 1942 р. змусили закопувати трупи вбитих коней, які вже почали розкладатися [30, 88].

З розпоряджень гебітскомісарів випливає, що робочий день для дітей та підлітків мав обмежуватися 4 – 6 годинами за день. Однак на практиці його тривалість досягала 8-12, а то й 14 годин [25, 324]. Як правило, неповнолітні працювали під керівництвом учителів. Проте в багатьох випадках, надто коли роботи проводилися у прифронтових районах чи вимагали особливого контролю та терміновості, до дітей призначали наглядачів, які часто вдавалися до тілесних покарань за найменшу провину працюючих [31].

Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників організовано не було. Лише подекуди їх “пригощали” юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом з 150 г ерзац-хліба [17, 324]. Продовольче забезпечення малолітніх “білих рабів” мало чим відрізнялося від харчування в’язнів концтаборів.

Примусовий характер праці неповнолітніх переконливо засвідчує і фактична відсутність її оплати. Щоправда, гауляйтер Е. Кох видав відповідне розпорядження про встановлення учням половинного розміру зарплати дорослих, проте окупаційна влада не переймалася відшукуванням для цього потрібних коштів, а тому праця неповнолітніх здебільшого залишалася дармовою [32, 53]. Оплата праці дітей і підлітків була, як правило, відсутня й у прифронтовій зоні. Не виконувалися і обіцянки владних окупаційних структур щодо виплати компенсацій за здачу брухту кольорових металів. Отак, у відповідному зверненні голови Києва досить туманно говорилося, що обіцяні суми можна буде одержати “пізніше”, “частково”, “продуктами” [33, 18-19].

Неповнолітніх масово вивозили до нацистської Німеччини з метою поповнення її трудових резервів і підриву генетичного потенціалу України. Нерідко насильницька мобілізація дітей і підлітків носила цілеспрямований характер. Спеціальним таємним меморандумом, який був схвалений Гітлером, передбачалася відправка на територію імперії щонайменше 40-50 тис. дітей і підлітків віком від 10 до 14 років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання на роботах безпосередньо в Німеччині [34, 52]. Під час проведеної окупантами цільової операції під кодовою назвою “Сіно” (“Neu action”, 1943 р.) до райху було відправлено десятки тисяч неповнолітніх українців [35, 246].

За спостереженнями аналітичної служби ОУН, навесні 1943 р. із Кривого Рогу та прилеглих сіл окупанти масово відправляли до Німеччини дівчат, починаючи з 14-річного віку. Ця акція була однією з ланок низки заходів, які проводилися нацистами з метою виконання директиви Г. Гімлера про термінову мобілізацію 500 тис. юних українок для роботи в домашньому господарстві німецьких, як правило, багатодітних родин [36, 332].

За ухилання неповнолітніх від мобілізацій до Німеччини нацисти вдавалися здебільшого до покарань, базованих на принципі т. зв. “родинної відповідальності”, коли репресії

застосовували проти їхніх батьків. Характерним у цьому плані стало розпорядження шефа Васильківської районної управи (Київщина) про відправку до концтабору тих батьків, діти яких переховувалися, рятуючись у такий спосіб від насильницького відправлення до Німеччини [25, 186]. А у Кривому Розі окупаційна влада змушувала підлітків підписувати такі заяви: “Якщо я добровільно не зголошуся, так маєте право арештовувати моїх батьків, а майно їх конфіскувати”. Лише у цьому місті було заарештовано 300 батьків тих неповнолітніх, які на вимогу окупаційної влади не з’явилися на мобілізаційні пункти [36, 333].

Фрагментарні дані в розрізі окремих регіонів свідчать про значні масштаби насильницького вивезення юних українців до Німеччини. З Ворошиловградської області до рейху було відправлено близько 9 тис. дітей і підлітків, з Макіївки – 700 [37, 28]. На основі опрацювання 4319 анкет “остарбайтерів” Томаківського району Дніпропетровської області встановлено, що 242 з них належали до категорії неповнолітніх громадян, це становить 5,6% спискового складу відправлених на роботи до Німеччини [38, 19-50].

Як впливає зі спогадів колишніх “остарбайтерів”, їх везли до Німеччини у дощенту заповнених вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те що прилягти, а навіть присісти. Води і їжі, як правило, не видавали, тому багато дітей гинули від голоду та спраги. Природні потреби відправляли прямо у вагоні, це породжувало страшену антисанітарію і, як наслідок – спалахи інфекційних захворювань [39, 137].

Ешелони з “живим товаром” посилено охоронялися і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися від неволі присікалися найжорстокішими методами. Так, під час спроби втечі з невільничого вагону у серпні 1943 р. неподалік Кривого Рогу була тяжко поранена конвоїрами і невдовзі померла неповнолітня Валентина Лазеба [40, 41].

З метою вибіркового аналізу вікового і статевого складу неповнолітніх “остарбайтерів”, часу і місця їхнього перебування на чужині, характеру праці автором було проведено опитування 38 колишніх юних жертв нацизму в м. Золотоноша (сучасна Черкаська область). У результаті цього соціологічного дослідження встановлено, що 28 респондентів (73,7%) належать до жіночої статі, 33 народилися в 1928 р., це становить 86,8%, три (7,8%) – у 1929, по одному (3,8%) – 1930 і 1931 роках. Переважна більшість опитаних – 25 осіб (65,8%) були вивезені безпосередньо до Німеччини, 8 (21,1%) – до Австрії, а 5 (13,1%) – до Польщі. 32 респонденти перебували на чужині понад 2 роки, це становить 84,2%, чотири – 3 роки (10,5%) і 2 – півтора року (5,3%). Малолітні “остарбайтери” здебільшого працювали у сільському господарстві, таких виявлено 29 (76,3%). Лише 5 (13,2%) були промисловими робітниками, 4 (10,5%) відбували трудову повинність у статусі домашньої прислуги [41].

Зрозуміло, поданий вище цифровий матеріал аж ніяк не претендує на достатню повноту узагальнень, проте дозволяє окреслити певні тенденції щодо аналізу цієї категорії жертв нацизму.

Важливою складовою частиною окупаційних заходів стала система освіти і виховання, яка характеризувалася цинічною налаштованістю на деінтелектуалізацію та зомбіювання юних українців. Розгорнута окупантами освітня мережа мала справді жалюгідний вигляд, її основу становили т. зв. “народні школи” з малочисельними учнівськими контингентами, вкрай слабкою матеріальною базою та елементарним рівнем навчальної інформації. Так, у школах окупованого Києва навчалася лише 6,6% від довоєнної кількості учнів, а в Харкові учнівські контингенти зменшилися в 10 разів [42, 3]. Навчання обмежувалося читанням, письмом, лічбою, фізкультурою, музикою, іграми, виробничою та ручною працею [25, 71].

Дещо ширшу освітню підготовку давали поодинокі семирічні школи, навчальним планом яких передбачалося вивчення природничо-математичних дисциплін. Показово, що в 7-х класах таких шкіл німецьку мову вивчали у дещо більшому обсязі, ніж рідну, що засвідчувало виразну спрямованість окупаційної освіти на підготовку учнів до колаборації. [43, 42].

Українською була матеріальна та навчально-методична база “народних шкіл”. Отак, у розпорядженні 12-ої початкової школи Полтави було лише 4 столи, 8 стільців, 3 класних дошки, 2 тумбочки, 4 вішалки, 41 парта. Діти не мали змоги випити води через відсутність питного бачка [44, 8]. У Таращанському “гебіті” (Київщина) у 1942 р. на одного учня припадало пересічно 4 зошити [45, 161].

Відповідно до потреб гітлерівського режиму було організовано “виховну роботу”. Вона була спрямована на формування альтернативних комуністичним ціннісних орієнтирів, підготовку неповнолітніх українців до колабораційної діяльності, прищеплення рабської покірливості. Про маніпулювання свідомістю підростаючого покоління свідчить, зокрема, зміст гасел, затверджених штабткомісаром Києва у 1942 р. – “непереможність німецької зброї”, “визвольна місія Великонімецьчини”, “Гітлер – визволитель народів Європи”, “праця на благо райху – обов’язок українця”, “Німеччина – країна робітників, селян і вояків”, “хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі” [46, 13]. Нова педагогічна система передбачала суворі репресивні заходи впливу на учнів, аж до застосування тілесних покарань [47].

Окупанти не змогли створити належну мережу дошкільного виховання, тому вона мала справді жалюгідний вигляд. Лише 1942 р. у деяких містах було відкрито дитячі садки і ясла, щомісячна батьківська плата за одну дитину становила в них близько 50 крб. Дошкільні установи мали вкрай незадовільну матеріальну базу. Як правило, м’який інвентар і меблі мали придбати своїм коштом батьки вихованців. Поганим було й харчування дітей у цих установах. Отак, згідно з даними відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи вихованці ясел за встановленою харчовою нормою мали одержувати щодня 1077 калорій, тоді як до війни вони споживали 1905 кал., а вихованці дитсадків – відповідно 1250 і 1953. Фактично ж і цих явно занижених норм у дошкільних установах не дотримувалися. Діти не отримували сиру, сметани, їм видавалося утричі менше, ніж до війни, жирів і м’яса [48, 24].

Трагічною була доля дітей-сиріт: самі окупанти визнавали, що такі неповнолітні “частково або випадково розташовані в дитячих будинках, фактично вони залишалися самі по собі” [49, 571].

Через фактичну відсутність фінансування, умови утримання вихованців дитбудинків були жахливими. Незадовільне становище установ для дітей-сиріт визнавала й окупаційна влада. Приміром, обстеження стану місцевого дитбудинку дало підстави спеціальній комісії Дніпропетровської міської управи зробити такий категоричний висновок: “Діти полишені напризволяще” [50, 8]. А спеціальна комісія магістрату Полтави констатувала, що вихованці дитбудинків зовсім “не забезпечені одягом та білизною” і взагалі “дитячі установи вкрай погано фінансуються”.

Доля дітей-сиріт цілковито залежала від рівня гуманності персоналу дитбудинків і пожегтв населення. У цілому ж утримання цієї малолітньої категорії у притулках і взяття їх під опіку окремими громадянами було явищем швидше винятковим, аніж типовим. Адже переважна більшість осиротілих дітей залишалася безпритульною та була приречена на голодне й холодне поневір’яння, а часто й на смерть.

Отже, становище неповнолітніх жителів на територіях райхскомісаріату “Україна” та прифронтової зони відзначалося особливими вимірами і трагічно-щемливими характеристиками. Діти й підлітки втрачали своє юне життя в результаті терористичних дій окупантів, голоду, тяжких захворювань. Їх піддавали жорстокому визиску як на окупованих територіях, так і безпосередньо на території нацистського райху. Вони стали об’єктами деінтелектуалізації та зомбіювання. Через масову загибель від рук нацистів людей на окупованих територіях та їх депортації на чужину, сотні тисяч дітей розділили страшну долю сиріт і напівсиріт. Усе означене вище дає додаткові підстави оцінювати нацистський “новий порядок” як злочинний режим послідовного етноциду.

Проблема, яка розглянута в цій статті, з огляду на її значний пізнавальний і виховний потенціал потребує більш детальної розробки на базі залучення нових документальних джерел, зокрема й “усної історії”.

Література:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К., 1972.
2. Державний архів Черкаської області. – Ф. П-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.
3. Київський процес: Документи і матеріали. – К., 1995.
4. Історія міст і сіл. Вінницька область. – К., 1972.
5. Литвинов В. Коричневое „ожерелье”: Документальное повествование о жертвах нацистских

- преследований – гражданах бывшего СРСР: В 3 кн. – К., 1996. – Кн.1.
6. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: У 3 т. – К., 1975. – Т.1.
 7. Першина Т.В. Фашистский геноцид на Украине 1941–1945 гг. – К., 1985.
 8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 236.
 9. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945: Збірник документів і матеріалів. – К., 1977.
 10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р-2427. – Оп. 1. – Спр. 238.
 11. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1945 гг.): 2-е изд. – К., 1968.
 12. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов. – К., 1978.
 13. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р.-4677. – Оп. 1. – Спр. 7.
 14. Литвинов В. Коричневое „ожерелье”: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СРСР: У 3 кн. – К., 2003. – Кн.3.
 15. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944 гг.: У 2-х кн. – К., 1985. – Кн.1.
 16. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1969.
 17. Киевщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник документов. 1941–1945. – К., 1963.
 18. Луганщина в годы Великой Отечественной войны: Сборник документов и материалов. – Донецк, 1969.
 19. Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині / Зб. док. – К., Харків, 1944.
 20. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945 рр. – К., 2000.
 21. ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3616.
 22. Памяти павших. Великая Отечественная война (1941–1945). – Москва, 1995.
 23. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны / Док. и матер.: У 3 т. – К., 1985. – Т.2.
 24. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2356. – Оп. 2. – Спр. 35.
 25. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні / Зб. док. і матер. – К., 1963.
 26. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.) / Зб. док. – Полтава, 1947.
 27. Українське життя (Бориспіль). – 1942. – 7 травня.
 28. ДАКО. – Ф. Р-2360. – Оп. 10. – Спр. 6.
 29. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 5. – Спр. 7.
 30. Литвинов В. Коричневое “ожерелье”: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СРСР: У 3 кн. – К., 2001. – Кн. 2. – Ч.1.
 31. Зірка. – 1944. – 13 травня. – №8.
 32. ДАКО. – Ф. Р-2231. – Оп. 1. – Спр. 681.
 33. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 3. – Спр. 9.
 34. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 324.
 35. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками / Сб. матер.: У 7 т. – Москва, 1961. – Т.7.
 36. Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни / Нові док. і матер. – К., 1996.
 37. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979.
 38. ДАДО. – Ф. Р-2427. – Оп. 1. – Спр. 182.
 39. Пам'ять заради майбутнього 3 історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. – К., 2001.
 40. ДАДО. – Ф. Р-2480. – Оп. 1. – Спр. 479.
 41. Дані опитування колишніх малолітніх “остарбайтерів” // Особистий архів автора.
 42. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 15.
 43. ДАХО. – Ф. Р-4695. – Оп. 1. – Спр. 12.
 44. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-2298. – Оп. 1. – Спр. 4.
 45. ДАКО. – Ф. Р-2198. – Оп. 1. – Спр. 70.
 46. ДАКО. – Ф. Р-2362. – Оп. 6. – Спр. 44.
 47. Педагогічний інформаційний бюлетень. – 1943. – 15 травня. – №2.
 48. ДАДО. – Ф. Р-2280. – Оп. 1. – Спр. 3.

УДК 94(477) “1943/1950”

О.Г. Шамрай

ХУДОЖНЯ САМОДІЯЛЬНІСТЬ ТА ІНШІ ФОРМИ ДОЗВІЛЛЯ У ПОВОЄННОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1943 – 1950 рр.)

Анотація. У статті висвітлюється стан художньої самодіяльності в українському селі періоду відбудови 1943 – 1945 рр. Особлива увага акцентується на таких жанрах як драматичний та музично-хоровий, аналізується їх репертуар.

Аннотация. В статье показано состояние художественной самодеятельности в украинской деревне в период 1943 – 1945 гг. Особенное внимание акцентируется на таких жанрах как драматический и музыкально-хоровой.

Summary. In the article the condition of amateur performances in the Ukrainian village of the restoration period of 1943 - 1945 is enlightened. Special attention is payed to such genres as drama and is musical-choral genre, their repertoire is analyzed.

В колі наукових пошуків сучасних дослідників повсякденного сільського життя важливе місце посідають його гуманітарні аспекти, зокрема організація художньої самодіяльності та дозвілля – складові культурно-освітніх процесів, що відбувалися у повоєнному українському селі. Це набуває значення у зв'язку з необхідністю врахування практичного досвіду минулого в організації культурно-освітньої роботи серед сільського населення в сучасних умовах.

Звернення до проблеми сільської художньої самодіяльності та дозвілля повоєнного часу актуалізується також з огляду на те, що вона до цього часу практично не досліджена. Виходячи з цього, метою даної публікації визначено з'ясування основних тенденцій організації сільської художньої самодіяльності та позаклубних форм дозвілля на прикладі центральних областей України (Київської, Полтавської, Дніпропетровської і Кіровоградської), які значною мірою уособлюють найбільш характерні риси українського селянства.

Культурно-освітня робота серед сільського населення у 1943 – 1950 рр. здійснювалася у складних умовах відбудови зруйнованого війною господарства та соціальної інфраструктури села. Основними осередками громадсько-культурного життя і спілкування односельчан залишалися клуби, які мали помітний вплив на формування громадської думки, настроїв і загальної культури сільського населення.

Вбачаючи у сільських клубах важливих провідників компартійної ідеології, партійні комітети усіх рівнів тримали їх діяльність під неослабним контролем, присікаючи прояви плюралізму в культурно-освітньому процесі. Тому, сформульовані у партійних документах настанови склали основу методичних рекомендацій культурно-освітніх відомств з питань організації клубної роботи на селі. Так, в інструктивно-методичному листі центрального науково-методичного кабінету культурно-освітньої роботи, направлено у 1946 р. на місця, підкреслювалося, що „рішення партії вимагають від працівників ідеологічного фронту, в тому числі і від культурно-освітніх працівників, до кінця викрити і засудити прояви аполітичності, безідейності в роботі і разом з тим посилити виховання трудящих у комуністичному дусі” [1, 12–17].

Одним із головних напрямків роботи сільських клубів в повоєнний час була організація художньої самодіяльності. В серпні 1945 р. в Україні вже нараховувалося 18 тис. гуртків художньої самодіяльності (до війни було 40 тис.). Найбільшою популярністю у повоєнні роки користувалися драматичні та хорові гуртки, яких при клубах діяло 7500 і 6000 відповідно. Музичних гуртків було 3000, танцювальних – 1500, інших – 438. Всього гуртками художньої самодіяльності охоплювалося 250 тис. учасників [2, 17 зв.].